

Herskap og tjenere

Før i tiden levde herskap og tjenere i gjensidig avhengighet av hverandre. Men det var på herskapets vilkår. Når det var stor forskjell på folk og lønningene for småkårsfolk var lave, hadde de mer velstående råd til å betale for å ha mindre velstående i kost og losji.

Av **ULF ANDENÆS**
Historiker
og journalist

Det var en tid da arbeidskraften sett med dagens øyne kostet nesten ingenting, slik folk fra vår del av verden fortsatt kan få inntrykk av under opphold i fattige land.

Å være i tjeneste i en stor husholdning var en av de viktigste former for sysselsetting, særlig for kvinner. For unge jenter fra landsbygda var det oftest den eneste form for arbeid som ble tilbudt.

Herskapshuset som husmorskole

Det var ikke bare en jobb. Det var også en form for praktisk opplæring, ofte den eneste utdanningen en kvinne fra alminnelige kår kunne få. Det var som en husmorskole. Særlig hvis de

Norsk Folkemuseum på Bygdøy i Oslo åpner i 2019 en ny og stor kulturhistorisk utstilling som skal vise borger-skapets og embetsstandens betydning for fremveksten av det moderne Norge. Utstillingen spenner over tidsrommet fra 1600 til 1914, en periode der Norge gjennom økende handel og kulturutveksling tok stadig mer del i større globale forbrukstrender og idéstrømninger. Norsk Folkemuseum vil sette søkelys på enkeltmennesker som gjennom sine handlinger skapte nye forutsetninger for fremtiden. I en serie artikler vil Aftenposten Historie ta for seg de forskjellige tidsepokene og de som bidro til å sette preg på dem.

Juleforberedelser hos en kjøpmannsfamilie i 1769. Et kjøkken måtte holdes rent og i orden, benker og bord måtte skures, og alt som ble brukt, måtte straks rengjøres og ryddes tilbake på sin faste plass. Gryter og kjeler, panner og puddingformer, øser og sleiver skulle henges på veggen. Fat og tallerkener skulle plasseres i tallerkennyllene. Bildet er tatt under Norsk Folkemuseums julemarked i 2013 og viser kjøkkenet i Chrystiegården, en bygård fra Brevik, som ble overført til museet i 1916.

Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum

I en av de største husholdningene, hos den senere statsminister Peder Anker på Bogstad, hadde de 33 tjenere og arbeidsfolk, og i tillegg 13 fra tjenestefolkets familier, ektefeller og barn. Med herskapet selv ble det 50 personer i samme husstand.

fikk tjeneste i en stor, herskabelig husholdning. På bygdene var det mange av de unge jentene som ønsket seg tjeneste på prestegården eller i et herskaps hus. Der var det mest å lære. Der kunne de få erfaring med større forhold enn hva de kom fra. Det kunne gi et gløtt av verden der ute som utvidet en bygdejentens horisont.

Slik var det med min egen mormor (født 1889), som kom fra en gård i Borre i Vestfold og var hjemmевærende husmor livet ut. Etter folkeskolen og en tid hjemme på gården fikk hun tjeneste i en herskabelig husholdning i Kristiania, der hun lærte alle sider ved å stelle hus og dertil matlaging og servering etter alle kunstens regler. Dette var en tid hun senere i livet snakket om som et kjært minne. Hun knyttet varige bånd til vertsfamilien, og hun forklarte oss at oppholdet hadde forbedret henne på å føre sin egen husholdning da hun vendte tilbake til hjemtrakten for å gifte seg med min bestefar, som var i Marinens tjeneste i Horten. Ingen tvil om at herskaps-huset i hovedstaden hadde vært hennes husmorskole i forlovelsestiden. Det hadde satt spor: Vi syntes hun laget fabelaktig god mat.

Tjeneste i et herskaps hus kunne være et steg opp i verden. En jente med erfaring fra en stor husholdning kunne komme styrket ut som et koneemne. Kanskje med økte utsikter til å bli godt gift? Eller for den som viste dyktighet, en mulighet for å stige til å bli kokke eller husjomfru?

I større husholdninger var en god kokke høyt verdsatt og ettertraktet, mens husjomfruen var den erfarne som sto i spissen for tjenestefolket, direkte under husets frue, og lærte opp de unge og uprøvede. Noen steder hadde de en husbestyrerinne, som gjerne kom fra samme samfunns lag som herskapet og kunne ta på seg vertinneplikter i husfruens sted.

De hjelpende hender

Tjenestejentene trengtes. Behovet for arbeidskraft i husholdningene var uendelig mye større enn det er i vår tids lettstelte boliger. Desto mer hvis det var et stort hus med mye selskapselighet.

For dem som er unge i dag, kan det være vanskelig å fatte hvor arbeidskrevende og tungvint det var før.

Den gang innlagt vann ikke fantes, måtte alt vann til bruk i husholdningen bæres ut og inn. De måtte samtidig bære inn ved i mengder til all oppvarming og matlaging. Oppvasken var et evig pliktøp, med de ulike

Vannsåen var fast inventar i kjøkkenet. Den måtte til enhver tid være fylt av rent vann, og for å unngå rusk og rask i vannet skulle den stå på en skammel dekket av et lokk. Det var tjenestejentenes oppgave å hente alt vannet som trengtes i husholdningen, og det kunne bli mange turer til vannposter, brønner og bekker med åk over skuldrene og tunge vannbøtter. Denne store vannsåen fra 1798 med initialene TGS GID har stått i kjøkkenet på Kilde gård i Åmot i Østerdalen.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

vannbaljer for skrubbing og skylling. Den minst inspirerende jobben ventet når det skitne vann skulle bæres ut igjen, både fra oppvask, fra rengjøring, fra vaskevannsfat og badestamp, for ikke å glemme nattpottene fra hus uten innendørs toalett.

Kjøkkenet var en arbeidsplass med et mylder av daglige gjøremål for matlaging, renhold og alt husstell. I tillegg kom de store sjauene som skulle gjennomføres, mange av dem til faste tider på året: slaktning, partering og foredling av råvarene etter slaktningen, ribbing av fjærkre, innhøsting fra hagen, baking, støping av lys, pussing av kobber og messing, for ikke å snakke om storvasken av tøy. Til renholdet måtte husmoren helst koke sin egen såpe, ettersom kjøpesåpe var i dyreste laget. Lamper med olje og tilbehør måtte ha sitt påpasselige stell for alle rom. Det var en stor grad av selvberging og naturalhushold. Forsyninger skulle sikres til å mette alle munnere året rundt, og de skulle behandles for å vinne nødvendig holdbarhet, saltet, røkes, lutes, henges og spekes, syltes, saftes, legges på krukker og glass, når spiskammer, kjellere og stabbur skulle fylles.

I velstående hjem var en lintøypresse et praktisk hjelpemiddel for blant annet å glatte servietter og duker som trengtes til fine bordoppdekninger. Med utskjæringer og dekor kunne de dessuten fremstå som standsmessige møbler. Tekstilene ble oppbevart mellom platene i den sammenskrudde pressen slik at stoffet fikk flotte og skarpe kanter. Denne serviettpressen med renessansedekor er fra ca. 1630-1650 og importert fra Nederland.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

Har disse tre kvinnene spleiset på et flott fotografi av seg hos den kjente portrettfotografen Gustav Borgen? Det arrangerte gruppeportrettet tatt i Borgens atelier i Kristiania viser tre unge tjenestejenter i strøkne serveringsforklær. I hendene holder de kjøkken- og serveringsutstyr, og det kan se ut som de er i ferd med å klargjøre et brett for å servere kakao.

Foto: Gustav Borgen/Norsk Folkemuseum

«Det er ikke noe annet sted i Europa hvor det holdes mer strålende og forskjelligartede fester enn i Christiania, og likevel skaffes enhver ting til gjestebudet fra husets egne lagre.»

Cambridge-professor
Edward Daniel Clarke i 1799

Godseier Peder Anker (1749–1824) kjøpte Bogstad gård med tilhørende skogeiendommer og sagbruk i 1773. Her med datteren Karen og kona Anna Elisabeth i 1792. Parets tre første barn døde som spedbarn eller ved fødselen. Maleri: Jens Juel

Hadde 33 tjenere

I en av de største husholdningene, hos den senere statsminister Peder Anker på Bogstad, hadde de 33 tjenere og arbeidsfolk i huset og i tillegg 13 fra tjenestefolkets familier, ektefeller og barn, slik det fremgår av folketellingen i 1801 – med herskapet selv ble det 50 personer i samme husstand. Stiftamtmanden i Christiania, Friedrich Julius Kaas, hadde den gang 10 tjenestefolk i sin embetsbolig i Kvadraturen.

Ved folketellingen i 1865 står eieren av Tiedemanns Tobaksfabrik og meget annet, Johan Henrik Andresen, oppført med 10 tjenere i sitt daværende byhus i Øvre Torvgade, den senere Torggata. En embetsmann i statsforvaltningen som Bredo Morgenstjerne, titulert bureauchef, hadde seks tjenere i sitt hus i Homansbyen, et hakk over vår tids gjenværende byråsjefer i departementet.

Den mest beskjedne gruppe av herskaper var familiene som holdt seg med en enkelt tjenestepike, slik det fortsatte å være vanlig i den jevne middelstand frem til midten av 1900-tallet.

Kammerpike for fruen

Peder Ankers husholdning med de 33 tjenere

gjenspeilet forholdene ved et lite fåtall av de største herregårdene og godsene som fantes. Standsmessig så det holdt for Norge, skjønt de ble overgått av aristokratene ute i Europa med deres slott. Blant stillingsbetegnelsene i Peder Ankers hus var «tjenestekarl», kusk, «pige», stuepike, husholderske, kokkepik, gårdspike, fullmektig, gartner, murmester, gårdsfullmektig, skoleholder, arbeider, dagarbeider og en dame avsatt for «søm og vask».

Peder Ankers bror Bernt Anker, som holdt til i sitt palé midt i byen, hadde 16 tjenere og arbeidsfolk hjemme hos seg. Blant disse var en kammerpike for hans frue Mathia, men hun hadde da også vært landets rikeste arving, datter av Peter Collett og enke etter Morten Leuch, begge blant landets rikeste menn.

Overdådige gjestebud

Det mangler ikke på samtidige beskrivelser av det overdådige selskapsliv i datidens Christiania, anført av handelspatrisiere som brødrene Anker. Edward Daniel Clarke, en vidt bereist professor fra Cambridge, skriver i sin *Reise i Norge 1799*: «Det er ikke noe annet sted i Europa hvor det holdes mer strålende og forskjelligartede fester enn i Christiania, og likevel skaffes enhver ting til gjestebudet fra husets egne lagre.» Alt tyder på at den store tjenerstab hadde nok å gjøre.

I store herskaphusholdninger var det en rangorden mellom tjenestefolkene. Dessuten var det et skille mellom dem som arbeidet inne i huset og dem som arbeidet utendørs, for eksempel med hage og park, hester og ridetøy, i tillegg til gårdsbruk. På alminnelige bondegårder over en viss størrelse var det gjerne slik at tjenestefolket som arbeidet i hovedbygningen, hadde losji der, mens de som gjorde gårdsarbeidet, holdt til i drengestua.

Hushjelpene Dagmar Bergquist og Agathe Nielsen fotografert omkring 1900 i kjøkkenet i Akersgaten 51 i Kristiania. De tjente i husholdet til sjefredaktør og eier av *Aftenposten*, Amandus Schibsted. Bildet er tatt av hans datter Gudrun. Dagmar fra Nyskoga i Värmland og Agathe fra Bergen viser frem hvert sitt fat. Det var om å gjøre å anrette maten slik at den så mest mulig innbydende og velsmakende ut.

Foto: Gudrun Huitfeldt/Norsk Folkemuseum

Maten skulle ikke bare lages, men også presenteres på en estetisk måte. I denne pud-dingformen av kobber med dekorativ krepseform har man kunnet tilberede fiske-retter som krepsepudding. Formen har tilhørt Thaulow-familien på Modum i Buskerud.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

Hovmester og husfrue

En skikkelse som vi hører lite om i de største herskaps-husene i Norge, er den mektige hovmesteren, sjefen for tjenerskapet, en velkjent skikkelse i aristokratiske husholdninger i mange land. Hovmesteren opptrer hos enkelte adelsmenn på 1600-tallet, men synes senere å bli borte fra de store husholdninger hos oss, om man skal dømme ut fra folketel-linger og andre kilder. Var ikke de største i Norge store nok til å ha egen hovmester på linje med engelske «Downton Abbey»?

Det ser ut til at det i norske herskaps-hus var husfruen selv som holdt det øverste oppsyn med tjenerskapet. Hun var arbeidsle-deren som styrte de ansatte. I datidens embetsstand og borgerskap kunne husfruen sammenlignes med lederen av en småbedrift med personalansvar.

De frigjorte hender

Det ble et helt annet liv når man kom nær vår egen tid, med alle de arbeidsbesparende inn-retninger og de enklere boflatene som gjorde husstellet lettere.

Hva skjedde når kvinnene senere ble frigjort fra de en gang så mangfoldige og kre-vende arbeidsoppgaver i huset? Forfatterinnen Mimi Sverdrup Lunden skrev om «de frigjorte hender» for kvinnene i et moderne samfunn. Det var gjerne blant disse frigjorte hender og blant husfruer som ikke lenger hadde det samme ansvar og den samme utfoldelse som i tidligere generasjo-ner, at den hjemmeverende husmorens arbeid ble opplevd som mindre meningsfylt enn det hadde vært før. Det var ofte blant kvinner med en slik bakgrunn fra borgerlige familier at den moderne tids bevegelse for kvinnesak og likestilling fant sine pådrivere. Der deres bestemødre og oldemødre hadde vært småbedriftsledere med ansvar for ansat-ter, ble de selv sittende i et gullbur uten inn-hold, slik noen av dem opplevde det.

Bildet av denne vaskepike lå i et album som har tilhørt fotograf Chr. Wærenskjold, Skien. Bildet er merket «Lava 1866». Kanskje var Wærenskjold selv fotografen og har grepet sjansen til å fotografere husets tjenestepike da hun vasket i atelieret?

Foto: Chr. Wærenskjold/Norsk Folkemuseum

Det daglige strev

«Bære som ved» kaltes jobben for dem som tok de tunge bærer på det mest ufaglærte nivå i tjenerskapets rangorden. Uendelig mye vann trengtes til matlagingen, oppvas-ken, gulvvasken, klesvasken og vasken av egen kropp. Tjenestepiker ble sendt ut for å hente vann fra bekker og elver, brønner og vannposter. Vinterstid var det stundom nød-vendig for pikene å hugge hull i isen. Det ble mange turer med tunge vannbøtter i åk over skuldrene.

I byene og andre steder der det fantes vannposter, var disse et samlingssted for tjeneste-pikene. «Turene til vannposten kunne være et slit, men de kunne også være en kjærkom-men anledning til å komme seg ut av huset og treffe andre», skriver førstekonservator ved Norsk Folkemuseum Kari Telste i en omtale av tidligere tiders husstell.

Den gamle verden

Min onkel Olaf M. Andenæs (født 1907) vokste opp med sine brødre, min far blant dem, på

En Tjeneste-Pige fra Bergen.
Ein Dienstmädchen aus Bergen.

Tjenestepike fra Bergen. Turen til fisketorget var en kjærkommen anledning til å komme ut av huset og treffe andre. Et annet viktig treffpunkt for tjenestejentene var vannpos-ten, hvor det ble mye liv og latter. Forbipas-serende risikerte å bli utsatt for slengbemerkninger fra rappmunnede og lystige unge tjenestepiker. Kobberstikk av Johann Heinrich Senn (1770-ca. 1830) etter akvarell av J.F.L. Dreier (1775-1833). Fra plansjeverket *Norske nationale Klædedragter* utgitt i København 1812-1815.

Foto: Norsk Folkemuseum

en gammeldags landsens prestegård i Innvik i Nordfjord i årene like før og like etter første verdenskrig. Han har beskrevet i sine slekts-historiske erindringer hvordan storvasken foregikk – i hans og min fars oppvekst som sønnene til presten skjedde det på gamlemå-

Prøv å forestille deg at du står på knærne ved en elv om vinteren og skyller klær i det iskalde vannet. «Vaskning paa landet. Skylling i elven vinterdag» har fotografen nøkternt notert i sin protokoll. Bildet er tatt i mars 1903.

Foto: Anders Beer Wilse/Norsk Folkemuseum

Vask og stell av tøy var en møysommelig prosess som besto av flere arbeidskrevende oppgaver. For å glatte tekstiler ble det opprinnelig brukt glattesteiner og mangletær. På 1700-tallet ble strykejern vanlig i Norge. De ble fylt med oppvarmede bolter, glødende kull eller varmet direkte på en varmekilde. Dette strykejernet med inngravert dekor og initialene SND er datert 1750 og tilhører Norsk Folkemuseum.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

ten, slik det hadde vært gjort langt bakover i tid:

«Hver tredje uke sto pikene grytidlig opp, tente opp under den store kobberkjelen i gruen i bryggerhuset, halvfylte den med vann og la til kok hvitevarer som et par dager hadde ligget i bløt i vaskestampen.

Bøyet over vaskestampen

Så sto de der, pikene, bøyet over vaskestampene og gnutket det våte tøyet mot vaskebrettet, rettet ryggen bare når vedkubber skulle legges under kjelen eller tøy fiskes opp av den. Når klærne var vasket, ble de skyllet i elven som løp forbi bryggerhuset, og derpå båret den lange veien til tørkeplassen og hengt opp på tørkesnorene. Der kunne de bli hengende lenge, om vi var uheldige med kles-tørken, og det var vi ofte. Fremdeles kan jeg se for meg våre piker stå bøyet over vaskestampen eller skylle klær i iskald elv, og jeg minnes hvordan arbeidshendene deres så ut, oppbløtt og opphovnet av vann og såpe når klesvasken var slutt.

Kanskje har ingen oppfinnelse lettet kvinnens husarbeid slik som vaskemaskinen. At vaskestampen og skurebrettet ble erstattet med vaskemaskin, betydde like meget for kvinnen som overgangen fra ljaslått til traktorlått for mannen».

Det skriver min onkel Olaf, den senere distriktslege, som hadde sett husarbeidets totale forvandling i sin levetid.

Arbeid dagen lang

Han hadde vært vitne til tjenestepikenes hverdag:

«Den herskkelige prestegården, med de mange og rommelige stuene med gisne vegger, med vedslukende ovner, trekkfulle ganger, uten innlagt vann og uten elektrisitet, var ikke lettrevet. Dertil drev prestens sitt pri-

Forkleet var tjenestejentenes arbeidsantrekk. Ifølge Henrikka Høegh Schmidts *Veiledningsbok for tjenestepiker og unge husmødre fra 1912* var det nødvendig med flere typer forklær. Blåforkleet skulle brukes under rengjøring av rom og i oppvasken. Et strieforkle skulle tas utenpå blåforkleet under skoppuss, vedfyring og klesvask. Store og små hvite forklær var kun til «renslig arbeide», slik som å re opp senger, rulle klær, dekke bord og varte opp. Dette forkleet med brodert maskinblonde og volang fra Norsk Folkemuseums samling ble brukt i Mosjøen i Nordland på slutten av 1800-tallet.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

vate, lille gårdsbruk, som jeg vil tro krevet halvparten av barnepikens tid.

Som del av naturalhusholdet som rådde drev presten for egen regning en mindre del av prestegårdsjorden, om lag 10 mål, som fødte to kyr, 5-6 sauer, gris og et halvt snes høns. Også husdyrstellet hos presten sorterte under tjenestepikene. Den yngste av pikene var barnepike og budeie.

Vekkerklokken på pikeværelset ringte klokken seks, og så var det opp og få fyr i komfyren, om vinteren dertil ovnene på foreldresoveværelset, spisestuen, stuen og kontoret. I dagens løp skulle veden bæres inn til alle disse gamle vedslukerne. I dagligstuen hadde vi et gammelt monstrum som bar merket «Ulefos Jærnværk 1770». Ovnene skulle

ikke bare fyres opp og fores, aske skulle bæres ut og tas vare på, en gang i blant måtte de sotes og pusses. Dertil skulle lampene tennes i den mørke årstid. Parafinlampene krevet pass. De skulle påfylles parafin, og minst en gang i uken måtte lampeglasset vaskes.

Uten innlagt vann skulle rent vann bæres inn, sølevann bæres ut, og det varmtvann som trengtes måtte møysommelig varmes i kjele på komfyren.»

Kongens vaskevannsfat

Onkel Olaf og min far må ha vært siste generasjon som opplevde det slik. Bare en generasjon skiller fra dagens livsstil.

Det fikk ham samtidig til å minnes et Oslo-besøk:

«I sin tid var jeg oppe i tårnet i Oscarshall og så kong Oscar 1.s soverom med vaskevannsfat av drevet sølv, dog ikke stort større enn en velvoksen suppetallerken. Vel måtte en monark over tvende kongeriker kunne spandere på seg vaskevannsfat av sølv, men det var dog en grense for hvor meget vann han kunne sette tjenestefolk til å bære opp de mange trappene!»

Gjestfrihetens plikter

Desto mer ble det å gjøre i de store husholdninger blant embetsmenn og borgerskap når gjestfrihet skulle utfoldes. I mange av herskaphusene og ikke minst på embetsmennenes gårder ut over landet var det en del av embetspliktene å ta i mot overnattingsgjester utenfra. Om dette forteller onkel Olaf fra barndommens prestegård:

«Fremdeles hersket den gang den skikk at embedsfolk på tjenestereise tok inn på prestegården og fikk mat og hus. Den kvinnelige fabrikkinspektør – den kjente Betzy Kjeldsberg – tok som en selvfølge inn hos oss når

Mange husker fortsatt de broderte klokkestrengene som prydet norske hjem fra 1950-til 1970-årene. Hva de en gang ble brukt til, hadde nok stort sett gått i glemmeboken. Klokkestrengen var opprinnelig en mesingstang som var forbundet med en ringeklokke i kjøkkenet. Når herskapet trakk i strengen, var det et varsel til tjenestejentene om å innfinne seg i stuen. Fra omkring 1830 ble klokkestrengen gjerne utført i vakkert broderi med en metallring nederst, som på bildet over. Den er fra siste halvdel av 1800-tallet, og kom fra hjemmet til maleren Mathilde Dietrichson og professor i kunsthistorie Lorentz Dietrichson.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

Sterke relasjoner kunne oppstå mellom tjenestefolk og familiene de arbeidet hos. Dette portrettet viser Roald Amundsens kjære barnepike, Betty Anderson fra Sverige, som fulgte Amundsen helt inn i sin alderdom. Et tegn på deres nære forhold ble demonstrert da Amundsen oppkalte en fjelltopp i Antarktis etter henne: Mount Betty – Bettys topp. Kvinnens hender vitner om et langt arbeidsliv.

Foto: Anders Beer Wilse/Norsk Folkemuseum

hun inspiserer ullvarefabrikken. Reisesekretærer for Nasjonalforeningen mot Tuberkulosen, Røde Kors, Hjemmenes Vel, Husflidens foreninger og andre nøt gjestfrihet i prestegården. Emissærer i forskjellige organisasjoner bodde hos oss i dagevis. Reisesekretærer for ungdomslag, avholdslag og mållag tok derimot inn hos klokkeren – en fordeling av den gjestgivervirksomhet som siden alders tid hadde tilligget kirkens tjenere.»

Mye ekstra arbeid førte dette med seg, både

for frua og for tjenerskapet på prestegården, men det «bragte med seg et pust fra den vide verden», mintes onkel Olaf.

Vandrere og trofaste sjeler

To viktige datoer for utskiftning av tjenestefolk var flyttedagene om våren og høsten, 14. april og 14. oktober.

Noen av de unge tjenestejentene hadde utferdstrang og flyttet ofte på seg, de ville prøve nytt og lære mer. Og de søkte seg gjerne

til steder der de kunne se etter en mann å gifte seg med.

Særlig på 1800-tallet strømmet unge jenter fra landsbygda inn til Christiania. Den nye hovedstad var i en formidabel vekst, den ble en magnet som tiltrakk seg arbeidssøkere av alle slag.

Noen ble lenge i samme familie, enkelte livet ut. En av de rørende historier forteller om den 23 år gamle tjenestejenta Ingeborg Gulbrandsen fra Ringerike som kom til prestefamilien Sommerfelt, og ble hos familien gjennom hele livet inntil sin død over et halvt århundre senere. Kildene fra den gang, presentert av Kari Telste, forteller om en tjenestepike som var avholdt og elsket av familien i huset. Hun har åpenbart følt seg knyttet til dem, og gitt avkall på å stifte egen familie. Slike skjebner var ikke ukjente blant tjenestefolket. Det var mange eksempler på at båndene som ble knyttet mellom herskapet og deres tjenere, kunne være tette.

Læremesteren Hanna Winsnes

Når mange av de store husholdningene, ikke minst på prestegårdene, ble de rene husmorskoler, anført av husfruen, var det få som kunne måle seg med den vidjetne prestefruen Hanna Winsnes (1789–1872). I ettertid blir hun husket for sin *Lærebog i de forskjellige Grene af Huusholdningen*. Den var både Norges mest berømte kokebok og samtidig en håndbok i hvordan en husfrue skulle drive sin husholdning og være arbeidsleder for tjenestefolket.

Hun var gift med presten og stortingsmannen Paul Winsnes. Prestegården der de bodde lengst, var Vang på Hedemarken, der ekteparet ved folketellingen 1865 står oppført med ni tjenestefolk pluss deres familier i tillegg til at de huset tre fattiglemmer på legd.

Trygghet og utrygghet

I et samfunn der mange levde i ussel fattigdom, kunne det gi en form for trygghet å komme i tjeneste i et herskaphus. Tjeneren var uansett prisgitt sitt herskap, og måtte være forberedt på å bli skiftet ut, dersom herskapet ville innrette seg på en annen måte, eller hvis det ble dårlige tider, eller på grunn av for høy alder. Lønningen var som regel minimal, langt på vei avgrenset til kost og losji samt noen naturalier, som for unge tjenestjenter kunne omfatte bidrag til utstyrsboksen for den dag de ble gift.

Noen herskaper tok vare på sine betrodde tjenere i alderdommen. Men enda vanligere for tjenestefolk svekket av høy alder var det nok at forsorgen eller fattigkassen ventet. Noen av dem hadde forsak et eget familieliv. Det hadde ofte vært en utaknøst og hard tilværelse på husbondens betingelser.

Et Ladens motstykke til forholdet mel-

lom herskap og tjenere var husmannsvesenet, der husmennene hadde plikttjeneste hos bonden og særlig storbondene hadde sine egne tjenestefolk i huset. Det mangler ikke på overleverte fortellinger i de brede bygder om storbonden som herset med husmennene.

Tjenerskapets epilog

Etter at tjenerskap hadde vært en selvfølge i samfunnet til alle tider, ebbet det etter hvert ut på midten av 1900-tallet. Det hadde vært vanlig for borgerlige familier å ha en tjenestepike boende hos seg, eller hushjelp, som det etter hvert skulle hete. «Pikeværelset» hørte lenge med i møblerte hjem. I den offentlige statistikk var hushjelp det vanligste yrket for unge norske kvinner frem til 1946. De fikk sin beskyttelse med hushjelploven 1948. Men da den loven kom, viste yrket tegn til rask tilbakegang i etterkrigstidens nye samfunns klima. Hushjelpen forsvant de fleste steder i løpet av 1960-tallet, bortsett fra i et fåtall rike familier. De unge jentene hadde grepet andre muligheter.

I 2002 ble hushjelploven opphevet fordi man fant at tiden hadde løpt fra den. Hushjelpenes og barnepikenes etterfølgere i vår tid, i likhet med praktikanter, «au pair»-kvinner og rengjøringshjelpere, har tatt over noen av oppgavene i et innskrenket omfang, men tjenerskap i den hevdvunne form er for det meste borte. Hos en og annen av de aller rikeste lever det videre som et lite unntak fra det vanlige samfunnsmonster i dagens Norge, gjerne i forbindelse med innvandring.

Illustrasjoner og billedtekster:
Trond Bjorli, Kari Telste, Erika Ravne Scott og Marie Fongaard Seim, Norsk Folkemuseum.

Litteratur og film:
Sølvi Sogner og Kari Telste: *Ut og søkje teneste. Historia om tenestejentene*. Det Norske Samlaget 2005.
Kari Telste: *På kjøkkenet – renslighet og orden*. Museumsbulletinen 3/2009
Kari Telste: «Familieklenodiet» – tjenestejenta Ingeborg Gulbrandsen fra Ringerike og familien Sommerfelt. Ringerike slekthistorielag nr. 1 2013
Kari Telste: *Glimt inn i tjenerskap på storgårdene*. Foredrag Hole historielag 2011
Edward Daniel Clarke: *Reise i Norge 1799*. Utgitt i norsk oversettelse på Universitetsforlaget.
Hanna Winsnes: *Lærebog i de forskjellige Grenene af Huusholdningen*, 1845
Hanna Winsnes: *For Tjenestepiger. Til Nytt og Fornøielse*. 1851.
Hanna Winsnes: *Selvbiografiske optegnelser*. Publisert i utdrag 2003.
Ragnar Pedersen: *Kulturhistorisk analyse av Hanna Winsnes. Fra skriftet «Fra kaupang og torg»*, Hedmarks museet 1992
Geir Thomas Risåsen: *Til bords med Knud Nordberg – mat og selskapselighet på 1700-tallet*. Museumsbulletinen 2/2017
Undervisning for unge Fruentimmere, anonym

Pikeværelse slik det er innredet i «Ein norsk heim i ei ny tid – 1905» i Obos-gården – Wessels gate 15, på Norsk Folkemuseum. Rommet er typisk for pikeværelser flest i Kristiania på denne tiden: et knøttlite, smalt rom innenfor kjøkkenet med vindu mot bakgården der det knapt var plass til jentas egen kommode eller kiste. Ofte var rommet malt i lakserødt eller «lyserød søtsuppe», som her. Ikke alle tjenestejenter var så heldige at de fikk sitt eget rom. Noen måtte dele en uttrekksseng med flere andre, enkelte sov i sengebekken på kjøkkenet eller måtte ta til takke med kjøkkenbenken!

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

forfatterinne. 1801
Folketellingene 1801 og 1865.
Mimi Sverdrup Lunden: *De frigjorte hender*. 1941.
Conrad Nicolai Schwach: *Erindringer af mit Liv*. 1848, publisert etter 144 år i 1992.
Olaf M. Andenæs: *Mads O. Andenæs og hans slekt*. Stryn 1982.
Alexander Kielland: *Garman & Worse*. 1880.

Forholdet mellom herskap og tjenere dukker ikke sjelden opp i virkelighetsnære beskrivelser i 1800-tallets skjønnlitteratur. Et godt eksempel er Alexander Kiellands mest kjente roman.
NRK TV: *Kvinne 2013. De gode hjelperne. Hushjelper i gamle dager*. Else Eriksen møter Ulf Andenæs. Sendt 12. mars 2013.

Omsorg og misbruk

En bok utgitt i 1801, *Undervisning for unge Fruentimmere, gir råd til den unge hustru i en familie med tjenestefolk om å behandle tjenerskapet med omsorg:*

«Vær som en Moder for dine Tjenere.»
«Hold hver Aften Regnskab med din Kokkepige, og lad henne vide hvad Mad, der skal laves den følgende Dag, paa det at Maden i rette Tid kan komme paa Ilden. Lad Orden og Renlighed være dig en Hovedregel. See til at du faaer gudfrygtige, redelige, arbeidsomme og duelige Tjenestefolk. Vær streng imod dine Folk i hensigt til Arbejde og Orden; men i øvrigt velgiørende og kjærlig imod dem, baade hvad Mad og Drikke angaaer, som og i den daglige Omgang. Betænk at dine Tjenestefolk maa forrætte strængt Arbejde, og tit

ere fader- og moderløse, og have ingen anden Støtte end dig.

Gjør dine Tjenestefolk ikke Livet til en Byrde med unødvendig Skjælden og Smelden. Vær i deres sunde Dage som en Moder imod dem, og naar de blive syge, saa sørg for deres Pleje, og forlad ikke de Mennesker paa deres Sygeseng, som i deres sunde Dage have tjent dig ærlig og troe. Har du Folk, som handle imod dine Befalinger, saa forestil Dem deres Pligter med kjærlige Ord; men hjælper det ikke, saa skil dig af med dem. En Kone, som vil straffe hendes Tjenestefolk med nedrige Skjeldsord, sætter sig selv langt neden for dem. Søg mere at forbedre dem med kloge Befalinger og dit eget lærerige Exempel, end med mange Ord. Staae selv tidlig op og væn ogsaa dine Folk til det samme, saavel som at holde Orden i Alting.»

Skandale i familien

En klassiker blant skyggesidene som har vært omtalt, var når sønner i herskaps hus – eller til og med deres fedre – forførte unge tjenestepiker og utnyttet dem seksuelt. Dikteren **Conrad Nicolai Schwach** (1793–1860) beskriver slike episoder i sine hemningsløst åpenhjertige *Erindringer af mit Liv*, som med god grunn ikke kom ut i hans levetid. Ikke alle barnefedre tok ansvar når en tjenestejente på denne måte «kom i uløkke». Med de dype klassekillen som rådde, var et hastverksbryllup mellom herskaps sønn og den besvangrede tjenestepiken som oftest utenkelig, og det endte i tragedie for den svake part. En utvandrerbillett til Amerikabåten for den tøylesløse barnefar var heller ikke ukjent.

Herskapets feiltrinn

De mest tiltalende historiene om herskap og tjenere handler om gjensidig troskap.

Hva med herskaper som underkuet sitt tjenerskap og behandlet dem ille? De har opplagt forekommet. Og det har vært husfruer som drev sine tjenestefolk svært så hardt.

Min farmor (født 1883) fortalte at hun opplevde sin egen mor som en hard sjef for sin tjenestepike. Hun og hennes søstre i en kjøpmannsfamilie i Haugesund gikk hjemme, nærmest på stas, før de ble gift, slik det ble ventet av borgerskapets døtre på den tid. De puslet litt i huset, broderte, fikk musikkundannelse, spilte piano og drev lignende

sysler, mens alt grovarbeid falt på tjenestepiken, som måtte tidlig opp og sent i seng, og hennes arbeid ble nøye overvåket.

«Du må ikke tro at hushjelpen fikk bruke langkost, hun måtte ligge på alle fire og skrubbe i vei. Og fru sto over henne og passet på at det ble skyllet grundig og sa fra om noe manglet. En gang under en slik inspeksjon gjorde hun oppmerksom på rusk i en krok. Piken bemerket beskjedent at gulvkluten ikke nådde til, hvortil hun ble myndig beordret: Ta en hårnål ut av håret ditt og pirk vekk alt sammen, vær nøyaktig! Piken gjorde uten å mukke som husmøren bød.»

Min farmor følte seg pinlig berørt på familiens vegne av det hun syntes var slavedriveri.

PÅ
DENNE
DAG

197: Den romerske keiseren Septimius Severus (146–211) beseirer sin rival, motkeiseren Clodius Albinus, i et stort slag ved Lugdunum (dagens Lyon i Frankrike). Septimus kommer til slaget i spissen for en hær på 75.000 mann og sikrer seg full kontroll over Romerriket da Albinus blir drept.

1807: Den tidligere amerikanske visepresidenten Aaron Burr jr. arresteres for høyforræderi. Han huskes likevel best for å ha drept finansminister Alexander Hamilton i en duell langs bredden av Hudsonelven i Weehawken 11. juli 1804.

1814: Prins Christian Frederik bekjentgjør at det skal avholdes en riksforsamling, slik at Norge får vedtatt en egen grunnlov.

1907: Ny rettskrivningsnorm for riksmål vedtas. Blant annet blir bløte konsonanter erstattet av harde. Eksempelvis: *ud* blir *ut*.

FØDT: Kristofer Uppdal (1878–1961). Norsk forfatter. Hovedverket, 10-bindsromanen *Dansen gjennom skuggeheimen* (1911–24), skildrer forvandlingen av Norge fra jordbruks- til arbeidssamfunn.

Fortsetter side 27